

TERMIN – TERMINOLOGIK BIRLIK

R.Rasulov

Chirchiq davlat pedagogika universiteti
professori, f.f.d.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17377437>

Annotatsiya: Maqolada terminning jamiyat-fan taraqqiyotidagi o'rni, muhim ahamiyati, o'zigagina xos jihatlari haqida fikr yuritiladi. Shuningdek, termin ilmiy birlik sifatida o'zaro mantiqiy munosabatda bo'lgan bir turdagi lisoniy birliklar bilan qiyoslanadi, qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: termin, so'z, atama, sistema.

Аннотация: В статье рассматривается роль термина в развитии общества и науки, его значение и уникальные аспекты. Кроме того, как научная единица, термин сравнивается и анализируется в сравнительном порядке с языковыми единицами того же типа, которые логически связаны друг с другом

Ключевые слова: термин, слово, система

Abstract: The article discusses the role of the term in the development of society and science, its importance, and its unique aspects. Also, the term, as a scientific unit, is compared and analyzed with certain types of linguistic units that have a logical relationship with each other.

Keywords: term, word, system

Jamiyat taraqqiyoti til taraqqiyoti ekan, til jamiyat rivojining mezoni sifatida uni ko'zga kabi aks ettirib turadi. Aniqrog'i jamiyatdagi barcha o'zgarishlar, yangiliklar, narsa-hodisa tilda - so'zda aks etadi. Demak, til aniq qilib aytganda, so'zdir, so'zlarning jamidir, so'zlar xazinasidir, imkoniyatidir.

Til xazinasidagi so'zlar shu darajada turli-tumanki, ma'no jihatdan rang-barangki, bu mutlaqo tabiiy holda moddiy va ma'naviy boyliklarning yaratuvchisi, ijodkori bo'lgan jamiyatdan, til va jamiyatning dialektik munosabatidan kelib chiqadi.

Til imkoniyatida shunday so'zlar borki, ular alohida muayyan semantik maydon sifatida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fandagi yangiliklar, o'zgarishlar bilan bevosita, zaruran bog'liq yuzaga keladi, yashaydi. Ma'lumki, bunday so'zlar terminlar nomi bilan yuritilib, fan uchun xizmat qiladi. Aniqrog'i, fan haqida so'z borar ekan, uni terminsiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki fanning "hayoti", faoliyati, "ijodkorligi" termin orqalidir, termin bilandir. Termin fanning kurash qurolidir, yaratish, yashash qurolidir, uning mavjudligidir.

Fan ilmiylikni, aniqlikni, mantiqiylikni talab qilar ekan, bu talablar, dastavval, birinchi navbatda, bevosita termin bilan bog'lanadi. Chunki termin ilmiyligi, aniqligi bilan muayyan fanga oidligi, ko'p ma'nolilik xususiyatiga ega emasligi (monosemantikligi), qo'llanish doirasi chegaralanganligi, ijobiy yoki salbiy bo'yoqqa (ma'no qirralariga, konnotatsiyaga) ega emasligi kabilar bilan boshqa guruh so'zlaridan, mavzuiy-semantik maydonlardan farq qiladi, ajralib turadi. Terminlar shunga ko'ra mustaqil hisoblanadi.

Professor O.S.Axmanova termin haqida shunday deydi: "Termin maxsus (ilmiy. texnik) tilga xos bo'lgan, maxsus tushunchani aniq ifodalaydigan va maxsus predmetlarni anglatish uchun yaratiladigan (qabul qilinadigan, o'zlashtiriladigan) so'z yoki so'z birikmasidir" [1]. Ushbu fikrga qo'shilgan holda, e'tirozimiz shundaki, muallif nima uchundir terminga izoh

berishda, uning mohiyatini, ichki “dunyosini” ochishda, uni ta’riflashda asosiy mezon sifatida terminning aniqlik xususiyatiga, belgisiga urg’u beradi. Bunday qarash- munosabat boshqa qator manbalarda - lug’atlarda [2] ham uchraydi.

Fikrimizcha, termin haqida fikr yuritilar va unga izoh berilar hamda uning muhim belgi-xususiyatlari sanalar ekan, birinchi navbatda, uning ilmiylik xususiyati qayd etilishi, ayni xususiyatning dominanta ekanligi aytilishi lozim. Chunki termin, dastavval ilmiylik xususiyatiga - semasiga (ma’no komponentiga) ko’ra ajralib turadi. Termining qolgan barcha xususiyatlari: aniqligi, bir ma’noliligi, emotsionallikdan xoli ekanligi. qo’llanish qamrovining torligi, chegaralanganligi kabilar uning ilmiylik mohiyatidan tushunchasidan kelib chiqadi. Termin aynan mana shu nuqtasiga ko’ra umumiste’modagi so’zlardan, atamalardan farq qiladi, ajratiladi. Shuningdek,

so’z, atama keng, umumiy;

Termin—tor, xususiy;

So’z, atama—nisbatan mavhum, abstrakt;

Termin—aniq, konkret;

So’z, atama—ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega emas;

Termin—ilmiylik tushunchasiga (semasiga) ega;

Atama—eskirgan, nofaol;

Termin—faol, harakatchan;

So’z—emotsionallikka, ekspressevlikka ega;

Termin — emotsionallikka, ekspressevlikka ega emas;

So’z — jamiyat, umumga, turli soha vakillariga oid;

Termin—fanga, fan vakillariga oid;

So’z—aloqa quroli;

Termin—fan quroli;

So’z—kelib chiqishiga ko’ra birlamchi;

Termin—kelib chiqishiga ko’ra ikkilamchi. U jamiyat taraqqiyotining muayyan davrida fan bilan, fan taraqqiyoti bilan, fan faoliyati bilan yuzaga kelgan.

So’z—leksikada o’rganiladi, leksikologiyaning tekshirish obyekti.

Termin—terminologik leksikaning vakili, a’zosi sifatida terminologiyada o’rganiladi va b.

So’zning ham, termining ham hayoti xalq bilan, jamiyat bilan bog’liq. Chunki jamiyat bor ekan, so’z ham, termin ham yashayveradi, jamiyatga, fanga xizmat qilaveradi, muayyan vazifani bajaraveradi.

Shu o’rinda ayrim terminlar va ularning muqobili, muvofiq’i sifatida berilayotgan so’zlar haqida ham fikr, munosabat bildiramiz. Gap shundaki, ko’p yillardan beri metod, metodika termininig qo’llanishida uning o’zbekcha muqobilining, sinonimining berilishida noaniqlikka, chalkashlikka yo’l qo’yilib kelingan edi. Aniqrog’i, aslida *metod – usul* [3] *metodika usuliyot* (usullarning jami yig’indisi). Shunday ekan, nima uchun metodika terminining o’zbekcha muqobili sifatida usuliyot emas, balki *uslubiyot* so’zi qo’llanilmoqda? Vaholanki, *uslubiyot* so’zi *usuliyot* so’zi bilan shaklan - tovush qurilishiga, tuzilishiga ko’ragina umumiy, ancha o’xshash, ammo mohiyatan, mazmunan esa boshqa. *Uslubiyot uslub (stil)* so’zidan olingan bo’lib, uslubning jamini, yig’indisini bildiradi. Shuningdek, *uslub* so’zidan *uslubshunoslik* so’z — termini, tilshunoslikning alohida sohasini bildiruvchi til birligi yuzaga kelgan. Shunga ko’ra

kundalik hayotda, ayniqsa, fanda maorif jarayonida tez-tez uchrab turadi, *ilmiy-uslubiy ishlar, ilmiy-uslubiy qo'llanmalar, ilmiy-uslubiy manbalar* so'z birikmalaridagi uslubiy so'zining qo'llanilishini maqsadga muvofiq emas deb hisoblaymiz. Negaki, ushbu so'z *metodika* — *metod* termini ifodalaydigan mazmunni, ma'noni bermaydi, berolmaydi ham. Boshqacha aytganda, *ilmiy-uslubiy ishlar emas, ilmiy-usuliy ishlar, ilmiy-usuliy manbaalar, ilmiy-usuliy asarlar* deyilishi to'g'ri. Yana ham to'g'risi va yana ham maqsadga to'la muvofiq'i, mazmunan anig'i, qat'iyi *ilmiy-metodik qo'llanmalar, ilmiy-metodik manbalar, ilmiy-metodik ishlar, ishlanmalar, to'plamlar* deyilishidir. Chunki *metodika, metodik* terminlari faol bo'lib, mo'ljaldagi tushunchani (ma'noni) aniq va to'liq beradi. Uslubiy so'zi esa faolsiz bo'lib, mazmunan metodik terminiga yaqinlashsa, ammo ayni terminning o'rnini aynan, yetarli darajada, to'liq bosolmaydi va undagi tushunchani yetkazib, to'la-to'kis berolmaydi. Qolaversa, ilmiy-uslubiy qo'llanmalar, manbalar deyilishida g'alizlik ham bo'lib, uning talaffuzi ham qiyin kechadi. Shunga ko'ra bunday hollarda *metodik* terminining qo'llanilishini har jihatdan to'g'ri bo'ladi, deb hisoblaymiz.

Yuqorida aytilganlarga ko'ra manbalar, qo'llanmalar, tadqiqotlar, ishlanmalar bilan bog'liq holda fikr berishda *ilmiy-metodik* ishlar (yoki manbalar, tadqiqotlar) deb qo'llanishi odat tusiga kirishi lozim. Chunki bu mazmunan aniqligi, mantiqiyliqi, talabga javob berishi, g'alizlik, har xillik, chalkashlikdan qutqarishi, fanga oidligi va eng muhimi, ilmiyligi bilan ajralib turadi.

Shu o'rinda shuni ham aytishimiz shart. Hozirda uslubiy so'zi ma'no kengayishi natijasida u *metodik, usuliy* so'zlarining vazifasini bajarishiga to'la o'tdi. M: o'quv-uslubiy jurnal, qo'llanma va b. Aslida esa mantiqiy prinsipga ko'ra o'quv metodik yoki o'quv-usuliy jurnal, qo'llanma deyish lozim.

Shu o'rinda *sistema* terminiga ham to'xtalib o'tsak. *Sistema* termini [4] salmoqliligi, ilmiy jihatdan chuqur mazmunga egaligi, dunyo miqyosida qo'llanishi, ayniqsa, fanda faolligi, ilmiy nutqqa ham, ilmiy - ommabop nutqqa ham xosligi bilan ajralib turadi. U terminologiya sohasining, terminologik leksikaning eng yetakchi, eng muhim, eng faol, eng nufuzli terminlaridan biri hisoblanadi, o'zida ilmiy tushunchani tashiydi. Shunga ko'ra u aniqlikka egadir. Shunday ekan, ushbu terminning mantiqiy "yuki"ni ko'tarish, tashish uchun majburan qo'llanayotgan *tizim* so'zi, uning *sistema* termini o'rnida ishlatilishi maqsadga muvofiqi?, To'g'rimi? Albatta, yo'q. Nima uchun? Shuning uchunki, birinchidan, eng muhimi *tizim* so'zida, uning mohiyatida ilmiylik belgisi- tushunchasi yo'q. Demak, ikkinchidan, u termin emas, termin bo'lolmaydi. Uchinchidan, ayni so'z mazmunan noaniq, nisbatan mavhum. To'rtinchidan, *tizim* so'zi umumiste'molda, kundalik nutq jarayonida kam ishlatiluvchi, asosan, so'zlashuv nutqiga oid bo'lgan so'zdir. Yana ham anig'i, *tizim* so'zi "ip, sim va sh.k.ga terilgan narsa, shoda, Bir *tizim* marvarid. Bir *tizim* marjon. Bir *tizim* pomidor qoqi. Bir *tizim* qalampir" [5] izohini beradi.

Sistema esa termin sifatida mohiyatan qism (bo'lak) va butun munosabatidan. ularning dialektik bog'liqligidan, uzviy birligidan tashkil topadi. Yana ham anig'i *sistema* "...qismlardan tashkil topgan butunlik: bir butunlikning (butundan iborat narsaning muayan tartibda joylashgan va o'zaro bog'langan elementlari (qismlari)ning birlashmasi, jami; u yoki bu nazariya asosida yotgan prinsiplar (nuqtayi nazar, qarashlar)ning jami; umumiy vazifaga ko'ra o'zaro bog'langan a'zolarining jami". [6] Masalan: quyosh sistemasi, falsafiy sistema,

pedagogik sistema, tarbiya sistemasi, yer sistemasi, so'z yasalish sistemasi, so'z turkumlari sistemasi, kelishiklar sistemasi, grammatik sistema va boshqalar.

Ma'lum bo'ldiki, *sistema* terminiga xos qism va butun munosabati, ular orasidagi uzviylik, dialektik bog'liqlik ilmiy uslubga xoslik, aniqlik, keng ma'nodagi fanga oidlik *tizim* so'zida yo'q.

Tizim so'zining o'ziga xos qo'llanish doirasi bo'lib, u so'zlashuv nutqiga oidligi, tilimizning lug'at tarkibidan mustahkam o'rin egallaganligi, milliyliigi, o'z o'rnida turli shakllarda-yasalishlarda ijtimoiy vazifa bajarishi bilan alohida qadrlanadi.

Aytilganlarga ko'ra *tizim* so'zining *sistema* termini o'rnida qo'llanishi sun'iy, majburiy bo'lib, bu yuzaki, shaklan o'zbekchalashtirish bo'lib, mohiyatan, mazmunan talabga javob bermaydi. Binobarin, ayni jarayon amaliyotda o'zini oqlamaydi. Aksincha, noaniqlikni, g'alizlikni keltirib chiqaradi. Qiyoslang: til tizimi, unlilar tizimi, zamonaviy pedagogik texnologiyalar tizimi, quyosh tizimi, yer tizimi, davolash tizimi, o'quv tizimi va boshqalar.

Shu o'rinda aytishimiz shart. Hozirda tizim so'zining qo'llanilish doirasi juda kengayib, mano kengayishi natijasida u sistema terminining o'rnini qat'iy egalladi, sistema terminiga nisbatan tilda qo'llanish faolligi ortib, ushbu termin qo'llanilishi lozim bo'lgan o'rinlarda tizim so'zi ijtimoiy-funksional faollashdi. U jamiyat tomonidan fan doirasida yetakchi so'z- "termin"ga aylandi. Shu yo'nalishda mustahkam o'rin egalladi. Natijada 2008-yil, 2020-yillarda nashr qilingan 5 jildli "O'zbek tilining izohli lug'at" larining 4-jildining 84-85-betlarida ayni so'z quyidagicha izohlanadi: 3. O'zaro bog'liq va uzviy tartibda bo'lgan narsa-hodisalar birligi majmui. 4. O'zaro bog'liq qismlardan tashkil topgan tuzilma... [7] va b.

O'zbek tilining 1981-yilda nashr qilingan 2 jildli izohli lug'atining 2-jildida (171-betda) tizim so'zining yuqorida qayd etilgan izohlari yo'q.

Yuqorida qayd etilgan fikrlarni obyektiv, struktura, diagnoz, realizatsiya, programma, texnologiya, kriminal, sitata, ekspress, stadion, assotsiatsiya, aktiv, sivilizatsiya, monitoring, baza kabi terminlar va ularning muqobili sifatida berilayotgan so'zlarga nisbatan ham aytish mumkin.

Jamiyatda, til va jamiyat dialektikasida terminlarning qo'llanishi, ularning turli sabablarga ko'ra lisoniy jarayonga kirib kelishi va faol ishlatilishi mutlaqo tabiiy bo'lib, bu til siyosatining, jamiyat taraqqiyotining obyektiv, mantiqiy, zaruriy mahsuli hisoblanadi. Kirib kelayotgan terminlarning o'zbekcha muqobili bo'lgan taqdirda ham ulardan voz kechib bo'lmaydi. Ularni ham bilishimiz va ulardan ham o'rinli foydalanishimiz lozim. Chunki ular dunyo miqyosida faolligi bilan, fan uchun xizmat qilishi bilan muhimdir. Shuningdek, jamiyat bor ekan, fan, taraqqiyot bor ekan, ularning (terminlarning) funksional qamrovi, doirasi kengayib boraveradi. Bu jarayon jamiyat taraqqiyotining obyektiv mahsuli sifatida ijobiy baholanishi lozim. Ayni jarayonlarning oldini olish va unga qarshi asossiz kurash olib borish dialektik falsafani-metodologiyani, til va jamiyat dialektik munosabatini tushunmaslik, nazariya bilan amaliyotining uzviyligini tan olmaslikdir.

Xullas, termin fan, texnika, san'at, adabiyot, siyosat kabilarning "vakili", faoliyat quroli, yashash usuli sifatida tilning leksik sistemasida alohida e'tiborga, fan taraqqiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan, faqat o'zigagina xos qator xususiyatlari bilan ajralib turuvchi, jamiyatga, uning taraqqiyotiga faol xizmat qiluvchi va jamiyat ilmiy taraqqiyoti darajasini ko'rsatuvchi muhim mezondir, fan taraqqiyotining eng asosiy ko'zguvidir.

Adabiyotlar:

1. О.С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов М.1966 с.474
2. Олим Усмон, Ренат Дониёров. Русча интернационал сўзлар изоҳли луғати. Г. 1965.451-бет; Д.Э.Розенталь М.А.Теленкова.Словарь справочник лингвистических терминов. М.1976. С.486.
3. О.Усмон, Ренат Дониёров. ўша луғат, 278-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, М.1981,461-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, II жилд Т.,2020,582-бет.
4. О.С. Ахманова.о'sha lug'at 412-bet. Д.Э.Розентал., М.А.Теленкова,о'sha lug'at 390-bet. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, III жилд Т.2020. 526- бет.. А.Ҳожиёв. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати. Т. 1985, 77-бет.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати II том.М.,1981.171-бет; Ўзбек тилининг изоҳли луғати IV жилд, 2020,84-бет.
- 6.Н.И.Кондаков Логический словарь .М., 1971,475-бет., Ўзбек тилининг изоҳли луғати,III жилд, Т.2020. 526-бет.
7. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, III жилд, 2020,84-бет./.,